

ՄԱՐԻԱՄ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ*

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ

mariamhovsepian@mail.ru

DOI: 10.54503/1829-4073-2022.1.93-110

ՄԻԼԼԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԷՋԵՐՈՒՄ (1919–1920 ԹԹ.)

Բանալի բառեր՝ Միլի շարժում, պատերազմ, Հայաստանի Առաջին հանրապետություն, սահման, բանակցություն, կոնֆլիկտ, Մուստաֆա Քեմալ:

Ներածություն

Առաջին աշխարհամարտում կրած պարտությունը մասնատման վտանգի առջև էր կանգնեցրել նախկին հզոր Օսմանյան կայսրությանը: Դրա դեմն առնելու համար թուրք ազգայնական գործիչներն սկսեցին միջոցներ փնտրել ոչ միայն տեսական հողի վրա, այլև ձեռնարկեցին մտածված քաղաքական պայքար թե՛ իշխող վերնախավի, թե՛ Համաձայնական ուժերի վարած քաղաքականության ու մշակած ծրագրերի դեմ: Դիվանագիտական անուրանալի կարողությունների, բանակցություններ վարելու և իրենց տեսակետներն առաջ տանելու հմտությունների և, որ ամենից կարևորն է՝ աշխարհաքաղաքական հանգամանքներն հոգուտ իրենց ծառայեցնելու շնորհիվ, կարճ ժամանակում նրանք հաջողեցին իրենց մտադրություններում և պահպանեցին թուրքական պետությունը:

Որպես Միլի կամ Քեմալական շարժման սկզբնավորման օր, թուրքական պաշտոնական պատմագրությունը համարում է 1919 թվականի մայիսի 19-ը, որը Թուրքիայի ազգային տոների շարքում է: Այդ օրը Մուստաֆա Քեմալն իր գաղափարակիցների հետ ծովային ուղիով մտել էր Սամսուն: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարից հետո Անտանտի երկրները 1916 թ. մայիսի 16-ին ստորագրված Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի հիման վրա սկսում են Օսմանյան կայսրության տարածքի բաժանման գործընթաց: Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտութ-

* Հոդվածը ներկայացվել է 24.12.21, գրախոսվել է 10.01.22, ընդունվել է տպագրության 25.04.22:

Միլլի Շարժումը «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում (1919–1920 թթ.)

յունը հայերին, հույներին և արաբներին հնարավորություն էր տալիս դուրս գալ թուրքական լծից ու իրենց պատմական տարածքների վրա հիմնել անկախ պետություններ: Եվրոպական հաղթանակած պետությունների հովանու ներքո այս ժողովուրդների ծավալած ազատագրական պայքարին դեմ էր Մուստաֆա Քեմալի անունով կոչված Քեմալական շարժումը¹:

Միլլի շարժումը Թուրքիայում միանշանակ չի ընդունվել իր ձևավորման սկզբնական փուլում: Իշխանական վերնախավը հարկ չի համարել լուրջ պայքար սկսել քեմալականների դեմ, սակայն երբ նրանք արագորեն վերածվել են արդեն քաղաքական գործոնի, որն արգելափակում էր գավառները մայրաքաղաքին կապող ճանապարհները, կարողանում էր իր շուրջ համախմբել հազարավոր մոլեռանդ թալանչիների ու հայատյաց մարդասպանների և պետություն էր ստեղծել պետության մեջ, հաշտության եզրեր է փնտրում Քեմալի հետ՝ զիջելով երկրի կառավարման ղեկը մի մարդու, որն ունակ էր աշխարհաքաղաքական բարդ իրավիճակում երկրի համար ընդունել տալ բախտորոշ որոշումներ՝ համադրելով անձնական շահը պետականին: Մինչև Մուստաֆա Քեմալի կողմից երկրի կառավարման ղեկը վերցնելը՝ իշխանությունները նրան նույնիսկ մահվան էին դատապարտել, համարելով պետական դավաճան, որի գործունեության հետևանքով խաթարվել էր երկրի բնականոն կյանքը և տեղական կառավարման մարմինները չէին կարողացել ի կատար ածել կենտրոնից տրվող տարատեսակ հրամանները²: Նա կարողանում է ճարպկորեն խուսափել մահապատժից՝ զինված պայքարով ու դիվանագիտական աշխատանքով իր համար ուղի հարթելով նախ՝ օսմանյան խորհրդարանում, որպես երեսփոխան, ապա՝ կառավարությունում, դառնալով առաջին դեմք: Քեմալի հեղինակությունն աճում է մասնավորապես այն ժամանակ, երբ նրա գլխավորած Միլլի շարժումը, հանդես գալով թուրք ժողովրդի անունից, հայտարարում է, որ Հայկական հարցի վերաբերյալ Փարիզի վեհաժողովի փաստաթուղթն օրինական չի ճանաչում, թեև այն ստորագրել էր Թուրքիայի սուլթանական կառավարությունը³: Հենց այդ քայլով քեմալականները մուտք են գործում Թուրքիայի կառավարման համակարգ՝ իրենց քաղաքական ծրագրերն ու կամքը պարտադրելով օրվա իշխանություններին: Ակադեմիկոս Ռուբեն Սաֆրաստյանը հիշատակել է Քեմալի կողմից 1919 թվականի հունիսին

¹ http://www.armeniansgenocide-am.armin.am/am/Encyclopedia_Of_armenian_genocide_qemalakan_sharjum

² Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 2018, 25:

³ Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 2018, 24:

Հովսեփյան Մ.

Ամասիայում անցկացրած մի քանի բանակային հրամանատարների գաղտնի ժողովում ընդունված շրջաբերականը, որն ուղղված էր զինվորական ու քաղաքացիական իշխանությունների ներկայացուցիչներին⁴: Այնտեղ նշված էր, թե «սուլթանի կառավարությունը չի կարողանում պատշաճ կերպով պաշտպանել կայսրության տարածքային ամբողջականությունը, և այդ պատճառով անհրաժեշտ է, որ «ազգն» իր ձեռքը վերցնի անկախության և տարածքի պաշտպանությունը»⁵: Անվանի պատմաբան Գալուստ Գալոյանը Քեմալի վարած քաղաքական պայքարում կարևորում է 1919 թվականի սեպտեմբերի 4–11-ը Սվազում (Սեբաստիայում) տեղի ունեցած Համաթուրքական առաջին ազգային վեհաժողովը, այնտեղ ընդունված հռչակագիրը և որոշումը, որով «արգելվում էր Ստամբուլի կառավարությանը հաշտություն կնքել դաշնակիցների հետ՝ առանց վեհաժողովի կողմից ընտրված գործադիր կոմիտեի համաձայնության»⁶:

Ժողովրդական կամ Միլլի շարժման առաջնորդներն արևմտահայ գավառում թուրքական իշխանությունների հրահանգով իրականացված Հայոց ցեղասպանության իրական շարժառիթներն ու իրողությունները խեղաթյուրելով, նենգափոխելով և սուտը ճշմարտության տեղ մատուցելով, Հայկական հարցը Փարիզի վեհաժողովում և միջազգային այլ ատյաններում փոխարինում են Թուրքական հարցով՝ նաև հայկական պատմական հայրենիքի բռնազավթված ու հայերից յուրացված հողերի հաշվին ստեղծելով Թուրքիայի Հանրապետությունը: Այս գործընթացում առանձնահատուկ էր Մուստաֆա Քեմալի և նրա գաղափարակից անձանց շրջանակի ունեցած դերակատարությունը: Պետք է խոստովանել, որ դարեր շարունակ զրկված լինելով պետականությունից և հիմնականում շեշտված անհատական կամ խմբակային պայքար ծավալելով հանուն ինքնավարության կամ անկախության, անգամ պատմական բարենպաստ իրադարձություններից ու իրավիճակներից հայ ժողովուրդն այդպես էլ չկարողացավ հասնել իր ազատագրական պայքարի բուն նպատակին: Բավական է հիշատակել այս առումով Փարիզի վեհաժողովն ու Հայկական հարցի համար, կամ դրա դեմ տարվող հայկական ու թուրքական պատվիրակությունների դիվանագիտական աշխատանքը և արձանագրած արդյունքները՝ չմոռանալով այն հանգամանքը, որ կային իրար հետ մրցակցող հայկական երկու պատվիրակություններ: Հանրագումարի բերելով 1918–

⁴ Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 2018, 24:

⁵ Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 2018, 24:

⁶ Գալոյան 1999, 130:

Միլի Շարժումը «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում (1919-1920 թթ.)

1922 թթ. ժամանակահատվածի արդյունքները, նկատենք, որ Մուստաֆա Քեմալը թուրքահպատակ ժողովուրդների իրավունքները ոտնահարելով, ի զորու եղավ համախմբել գրեթե ոչնչացման եզրին գտնվող թուրքական բանակի հրամանատարական կազմը, Թուրքիայի վերնախավը, Թուրքիայում բնակվող իսլամադավան ժողովուրդներին ու մասնավորապես քրդական ցեղախմբերին, շահագրգռեց եվրոպական հզոր պետություններին և սրանց հակոտնյա Ռուսաստանին՝ կործանումից փրկելով իր երկիրը:

«Ճակատամարտի» հրապարակումները բացահայտում են Միլի շարժման նպատակները

1919 թվականին Կ.Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում բազմաթիվ հոդվածներ են զետեղված, այդ թվում՝ թուրքական և եվրոպական մամուլից թարգմանված, որոնցում խմբագրակազմն ընթերցողներին ներկայացրել է Միլի շարժման առաջացման պատճառներն ու էությունը, Մուստաֆա Քեմալի անձնական արժանիքները, թերությունները և դեկլարած գործողություններն ու Թուրքիայի պետականության պահպանման համար ձեռնարկած քայլերը: Մինչև 1919 թվականի հոկտեմբեր ամսվա առաջին տասնօրյակը այս պարբերականում, ինչպես նաև այդ շրջանում Կ. Պոլսում հրատարակված հայկական ու թուրքական թերթերում այդ շարժմանն անդրադարձել են հիմնականում երրորդ կամ չորրորդ էջերի մանր լուրերի բաժիններում՝ կարևորություն չտալով Քեմալի հրամանատարության ներքո հավաքված ազգայնականների ձեռնարկներին: 1919 թ. հոկտեմբերի մեկին «Ճակատամարտը» «Թուրք թերթեր» խորագրի ներքո թարգմանաբար ներկայացրել էր «Թարիզ», «Ճանապարհին» թերթից լուր այն մասին, որ Անատոլիայում գտնվող օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցիչներն իրենց կառավարություններին ուղարկած տեղեկագրերում նշել էին, թե հակառակ այդ շրջանում առկա անհամաձայնություններին՝ «գոյություն ունեցող խմբաւորումները ազգային և սոսկ ներքին հանգամանք մը ունին, ուստի և անհրաժեշտութիւն ցոյց կը տրուի, խուսափելու համար անտեղի ու անժամանակ խստութիւններ գործադրելէ»⁷: Հոկտեմբերի 7-ին «Իֆիամ» («Պարզաբանում») պարբերականն առաջարկում էր խելամտորեն կառավարել Անատոլիայում սկսված ազգայնական շարժումը, հակառակ դեպքում՝ այն «հայրենիքին համար վտանգաւոր արդիւնքներ կ'ունենայ»⁸: «Երկիրը, որ այսքան դժուարին ժամանակի

⁷ Ճակատամարտ 1919, N 271 (Միլի շարժումը գեշ նպատակ չունի եղեր):

⁸ Ճակատամարտ 1919, N 276 (Ավելի զօրաւոր դահլիճ կուզեն):

մը մէջ ստուգիւ փափուկ կացութեան մը մատնուած է, չկրնար մխիթարուիլ մինչև որ իր գլուխը չունենայ ամենէն կարող պետական անձերը»⁹, - գրում էր այդ թերթը: «Ճակատամարտի»՝ նույն օրվա համարում ամփոփված վերլուծություններն ու լուրերը կարծես անուղղակի կերպով մատնանշում էին Թուրքիայի ապագա պետական պաշտոնյաներին և նրանց առաջնորդ Մուստաֆա Քեմալին: Դրանցից մեկում հատված կա Միլլի շարժման զինվորական ընդհանուր հրամանատարի կողմից Իզմիրի քննիչ մարմնին ուղարկված հիշատակագրից¹⁰: Այնտեղ արտահայտված էր ազգայնականների զայրույթը Թուրքիայի կառավարության դեմ, որոնց անկարողության հետևանքով իբր, հունական զորքը գրավել էր Իզմիրը: Ասվում էր, որ թեև իշխանական ուժերն իրենց դեռ չէին ընդունում որպես թուրք ժողովրդի կամքի արտահայտիչների, բայց իրենք շարունակելու են զինված պայքարը՝ հանուն երկրի ամբողջականության վերականգնման. «Այսօր պզտիկ բանակ մը ունինք, որուն նուիրական նպատակն է պատերազմը շարունակել մինչև որ մեր հայրենի հողին վրայ մէկ հեղին չմնայ, և մինչև որ մեր դժբախտ հայրենակիցները իրենց տեղերը չի տեղատրուին»¹¹: Լուրերից մեկի վերնագիրն է շատ խոսուն՝ «Դահլիճը կը բանակցի Միլլի ուժերու հետ. Մուստաֆա Քեմալ կը սպառնա»¹²: Իշխանությունները զգուշացվում էին շարժման դեմ զորք չհանել, քանի որ հետևանքների համար կառավարությունն էր պատասխանատու¹³: Պահանջում էր նաև Բարձրագույն ատյանի քննությանը հանձնել վերնախավի որոշումներն ու ձեռնարկները, որոնց պատճառով հույները գրավել էին Իզմիրը, իսկ երկիրն էլ դիվանագիտական անհաջողություններ էր կրել¹⁴: Ըստ «Ճակատամարտի» հրապարակումների՝ Փարիզի վեհաժողովին մասնակցող թուրքական պատվիրակության անդամ Ռիզա Թեֆիկ բեյը հայտարարել էր, թե Ֆերիտ փաշան Փարիզում ինքնագլուխ էր գործել և առանց մյուս պատվիրակներին տեղյակ պահելու էր խմբագրել Հաշտության վեհաժողովին տրված հիշատակագիրը. «Ասկէ զատ՝ մեծ տարբերութիւն կայ եղեր այդ հիշատակագրին և հոս հրատարակուող պատճէնին միջեւ»¹⁵: Այս ձևով Միլլի շարժման ներկա-

⁹ Ճակատամարտ 1919, N 276:

¹⁰ Ճակատամարտ 1919, N 276 (Միլլի ուժերը և Իզմիրի քննիչ մարմինը):

¹¹ Ճակատամարտ 1919, N 276

¹² Ճակատամարտ 1919, N 276:

¹³ Ճակատամարտ 1919, N 276:

¹⁴ Ճակատամարտ 1919, N 276:

¹⁵ Ճակատամարտ 1919, N 275 (Ինչ կ'ըսէ Ռիզա Թեֆիք պեյը):

Միլի Շարժումը «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում (1919–1920 թթ.)

յացուցիչներն ու համակիրները հող էին նախապատրաստում Փարիզի Խաղաղության համաժողովին առաջիկայում ուղարկվելիք նոր առաջարկների ու փաստաթղթի համար, որտեղ Հայկական հարցին տալու էին թուրքապաստ լուծում և ոսնահարելու էին հայության շահերն ու իրավունքները: Պատահական չէր, որ նրանք Ֆերիտ փաշային մեղադրում էին այն հայտարարության համար, որով նա խոստանում էր Արևմտյան Հայաստանին «տալ լայն ինքնավարություն մը, ինչ-որ այդ հողամասին ուրիշներուն ձգուելու տպաւորութիւնը յառաջ բերաւ»¹⁶: Այդ համաժողովում Հայկական հարցի թուրքավնաս արծարծումը չեզոքացնելու նպատակով էին քննալականները բացատրում կամ հիմնավորում Միլի շարժման ծագումը: Թուրքական «Թասվիր» («Անդրադարձ») թերթն այս կապակցությամբ մեջբերում էր քննալականների՝ Էրզրումի համաժողովում ընդունված հայտարարությունից հետևյալ ստահող հատվածը. «Արևելեան Անատոլի մէջ իսլամները հայերուն յարձակումներէն պահպանելու անհրաժեշտութենէն ծագում առաւ Միլի շարժումը»¹⁷: «Վազըթ» («Ժամանակ») թերթն իր հերթին Միլի շարժման առաջացումը կապում էր հունական բանակի առաջխաղացման և Հայկական հարցի հետ: «Անատոլի շարժումը ծնաւ Այտընի հեղինական գրաւումին վրայ: Ֆերիտ փաշայի կառավարութեան բացաճ այս եղերական շրջանը՝ զարթումի արշալոյս մը եղաւ Արևելեան Անատոլիի համար: Թրքական նահանգներու մէջտեղը Հայաստանի մը կազմութեան նպատակը և այդ մասին յանկարծական գործադրութեան մը հաւանականութիւնը տեղացի հայրենակիցները խմբեց վտանգին առջեւ: Մինչ ասկէց օգտուողը կառավարութիւնը պիտի ըլլար, ընդհակառակը, ան իսկապէս կասկածելի յամառութեամբ մը Անատոլիի այս զարթումը իթթիհատական դաւ մը կը նկատէր և անոր գլխատրները իբր դաւաճան կը հռչակէր»¹⁸, կարդում ենք թերթում: Ավելացվում էր նաև, որ, հակառակ կառավարության գործադրած ջանքերին, Միլի շարժումը գնալով հզորանում էր՝ Էրզրումում երգվելով Մուդրոսի «զինադարարի կնքման պահուն գոյութիւն ունեցող սահմանին մէջ հաշտութիւն մը կնքելու համար»¹⁹: Սեբաստիայի համաժողովի վարչության պատրաստած զեկույցում, որը տպագրվել էր «Իրատեի միլիտե» («Ժողովրդի վարչություն») թերթում, Թուրքիայի արտաքին ու ներքին հանգամանքներով էին պայմանավորում Միլի շարժման առաջացումը. «Մեր հայրե-

¹⁶ Ճակատամարտ 1919, N 276 (Միլի շարժման նպատակը և հայերը):

¹⁷ Ճակատամարտ 1919, N 276 (Միլի շարժումները):

¹⁸ Ճակատամարտ 1919, N 275 (Միլի շարժումին նպատակը և Հայաստանը):

¹⁹ Ճակատամարտ 1919, N 275:

նիքը արտաքնապէս բաժանուելու վտանգին ենթարկուած է, ներքնապէս ալ կեդրոնի կառավարութեան ղեկավարները, դավաճանելով մեր շահերուն, մեր թշնամիներուն հետ միասին հանդիսատեսի դերին մէջ կը մնան: Այս պատճառով ազգին կը մնար իր գլխուն ճարը նայիլ: Ահա այս նուիրական պահանջէն էր, որ ծագում առաւ Միլլի շարժումը»²⁰: Նույն թերթի խմբագրականներից մեկում էլ ոչ միայն արդարացնում էին Միլլի շարժման հայահալած գործողությունները, այլև համարում էին, որ «հայ ջարդելը ինքնապաշտպանութիւն է եղեր»²¹: Ըստ հոդվածագրի՝ Ֆերիտ փաշայի կառավարությունը, փոխանակ միջոցներ գտնել, խուսափելու համար 1916 թվականի Լոնդոնի դաշնագրի համաձայն՝ Թուրքիայի արևելյան նահանգներում (այն է՝ Արևմտյան Հայաստանում) Հայաստան ստեղծելու պարտադրանքից, սկսել էր դատել հայերի տեղահանության պատասխանատուներին և սուլթանի նախագահությամբ անցկացված ժողովում հայտարարել էր, թե «արեւելեան նահանգներու մէջ Հայաստանի մը կազմութեան պատրաստ է կառավարութիւնը»²²: Թերթը գրում էր, որ թուրքերի իրավունքները և Թուրքիայի մասնատումը թույլ չտալու նպատակով էր հենց այդ տարածքներում ծավալվել Միլլի շարժումը²³:

«Ճակատամարտի» թղթակցություններից պարզ էր դառնում, որ Միլլի շարժման թափ հավաքելուն զուգընթաց՝ դրա հետ սկսել էին հաշվի նստել, ու քննալականների պահանջով թե՛ արագացվել էր խորհրդարանական ընտրությունների անցկացումը, թե՛ թույլ էր տրվել քննալականների հսկողությամբ դրանց կազմակերպումը և ընթացքի վերահսկումը²⁴: Նույն օրերին «Ճակատամարտ» իր ընթերցողներին տեղեկացնում էր, որ Թուրքիայի նոր կառավարությունը Թևֆիք փաշայի գլխավորությամբ համագործակցելու էր Միլլի շարժման հետ՝ ներման արժանացնելով ու նախկին զինվորական աստիճանները վերադարձնելով այդ շարժման առաջնորդներ Մուստաֆա Քեմալին և Բեուֆ բեյին, որը ոչ վաղ անցյալում եղել էր Թուրքիայի ծովային նախարարը²⁵: Թերթն, այսպիսով, արձանագրում էր այն փաստը, որ թուրքական պետության կառավարումն ուղղորդողների խմբում հայտնվել էին նոր գործող

²⁰ Ճակատամարտ 1919, N 275 (Սեբաստիոյ քոնկրէին գեկոյցը):

²¹ Ճակատամարտ 1919, N 278 (Հայ ջարդելը ինքնապաշտպանութիւն է եղեր):

²² Ճակատամարտ 1919, N 278:

²³ Ճակատամարտ 1919, N 278:

²⁴ Ճակատամարտ 1919, N 278:

²⁵ Ճակատամարտ 1919, N 274 (Ներում կը շնորհուի Միլլի շարժման պետերուն):

Միլի Շարժումը «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում (1919–1920 թթ.)

անձինք, որոնք իրենց փոքրաթիվ զինված ուժերի և մարտավարական ծրագրերի շնորհիվ երկրում փոփոխություններ էին պատրաստվում անել:

«Ճակատամարտի» աշխատակիցներից Արտաշես Վանարյանը 1919 թ. հանդես է գալիս երկու հոդվածաշարով՝ «Միլի շարժման էությունը» և «Հակամիլի շարժման արժեքը»: Դրանցում նա բավական հանգամանորեն և օբյեկտիվ վերլուծում էր թուրքական իրականության մեջ ոչ պատահականորեն ու կոնկրետ պահանջված ժամանակ ծնունդ առած այս շարժման առաջացման արտաքին ու ներքին պատճառները, շարժառիթները, նպատակները, համագործակցության շրջանակները: Ամփոփելով ուսումնասիրության արդյունքները՝ հոդվածագիրը փաստում էր, որ «Իթթիհատը ձևավորվելով «Միլի Թէշքիլաթի»՝ աստիճանաբար նուաճեց ամբողջ նահանգները և այն աստիճան հեղինակության տիրացաւ, որ շատ մը վայրերը սոսկ հեռագրելով իրեն հպատակեցուց»²⁶: Գրում էր, որ վիլայեթներում հաստատվելուց հետո քեմալականներն իրենց հարցերը կարգավորեցին Կ.Պոլսում՝ տապալելով իթիլաֆի կառավարությանը և այն փոխարինել տալով այնպիսի գործադիր իշխանությամբ, որը եթե նույնիսկ իրենց ամբողջովին չօժանդակեր, գոնե մինչև նոր խորհրդարանական ընտրություններն ու խորհրդարանի ձևավորումը չէր խանգարի Միլիի գործունեությանը և իշխանազավթման ծրագրերի իրականացմանը²⁷: Վանարյանը քեմալականների հաջողությունը պայմանավորում էր երկու գործոնով.

- այդ շարժման կազմակերպիչների և անդամների ներքին ուժով,
- աշխարհի զորեղ պետությունների կողմից Միլին Թուրքիայի ներքին ազգային խնդիր համարելու պատճառով դրա ծավալման և ընթացքի մեջ Համաձայնական ուժերին ուղղված վտանգ չտեսնելու ու այն «չէթէյական շարժում» չբնորոշելու հանգամանքներով²⁸:

Թեև իթթիհատական թերթերը 1919 թվականին պնդում էին, որ Միլի շարժումն իրենց կուսակցության հետ կապ չուներ, բայց Ա. Վանարյանն իր հոդվածաշարերում հակառակն էր ապացուցում²⁹: Նա ընթերցողների ուշադրությունը հրավիրում էր այն փաստի վրա, որ իթթիհատական կառույցներն

²⁶ Ճակատամարտ 1919, N 321 (Ո՞վ պիտի ըլլա հաղթողը. Միլի՞ն, թէ՞ հակառակորդները):

²⁷ Ճակատամարտ 1919, N 321:

²⁸ Ճակատամարտ 1919, N 321:

²⁹ Ճակատամարտ 1919, N 279 (Ընտրական հարցին կարելուրդինը Իթթիհատին համար):

Հովսեփյան Մ.

ամեն կերպ խոչընդոտում էին խորհրդարանական նոր ընտրությունների անցկացմանը մինչև այն պահը, երբ արևմտահայ գավառի տարածքներում թափ հավաքելու Միլի շարժումը³⁰: Ի վերջո ընտրությունների կազմակերպումը տեղի է ունենում՝ համընկնելով Միլի շարժման աստեղային ժամին. «Այդ այն ժամանակն էր, երբ Մուսթաֆա Քեմալ փաշան իր հեղինակությունը տարածած Անատոլիոյ Արևելեան շատ մը նահանգներուն վրայ, Միլի շարժման Կարինի համաժողովը կը գումարէր... Ու վերջապէս հնչեց վստահութեան ժամը: Գաւառէն խլրտումի ձայներ հասան Պոլիս: Մուստաֆա Քեմալ փաշա, դուրս գալով իբր Գ զօրաբանակի քննիչ իրեն տրուած իրաւասութեան սահմանէն, ինքնագլուխ կանոնադրեր կը պատրաստէր կառավարիչներու համար և շատ տեղերու մէջ բացարձակ տիքտատօրի մը պէս կը պարտադրէր իր կամքը»³¹: Ա.Վանարյանը, վերլուծելով Միլի շարժման և Թուրքիայի նախորդ, մասնավորապէս իթթիհատական իշխանությունների գործելակերպը, հանգում էր հետևյալ եզրակացությանը. «չկար որևէ սկզբունքային տարբերություն Միլիի և նախորդ կառավարությունների միջև»³²: Հոդվածագրի կարծիքով՝ Թուրքիայի ներքին կյանքում իթթիհատական կուսակցության գաղափարակիր Միլի շարժման նպատակն էր «վերջ տալ ուրիշներու տիրապետութեան, դադրեցնել հալածանքը իթթիհատականներու դէմ, ազատել բանտարկուած ոճրագործները, պաշտօնի անցնիլ, դիրքի տիրանալ և նոր ընտրութիւններով ձեռք առնել կառավարական ղեկը»³³: 1919 թվականի հոկտեմբեր ամսվա դրությամբ, ինչպես գրում էր Վանարյանը, Միլիին կարճ ժամանակամիջոցում կարողացել էր հասնել իր առջև դրված այդ նպատակների մեծ մասի իրականացմանը: Հոդվածագիրը նշում էր, որ քեմալականները նաև արտաքին քաղաքական դաշտում էին հաջողություններ գրանցել: Առաջին հերթին նրանց նպատակը Թուրքիան մասնատումից փրկելն էր, ինչի համար կարողացել էին համախմբել «ամբողջ անատոլուցի թրքութիւնը»՝ կորով ներշնչելով այն մարդկանց, որոնք «հինգ տարուան տառապալից զինուորութենէ մը ջախջախուած ու պարտուած վերադառնալով՝ պարզապէս անզգայ դիակի մը կերպարանքը առած էին, շարժելու անկարող և որ և է գործի անընդունակ»³⁴: Փարիզի հա-

³⁰ Ճակատամարտ 1919, N 279:

³¹ Ճակատամարտ 1919, N 279:

³² Ճակատամարտ 1919, N 287 (Ինչ ազդեցութիւն գործեց Միլիին Հայաստանի և Յունաստանի վրայ):

³³ Ճակատամարտ 1919, N 287:

³⁴ Ճակատամարտ 1919, N 287:

Միլի Շարժումը «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում (1919–1920 թթ.)

մաժողովում հայերի պահանջատիրությունը չեզոքացնելու նպատակով քեմալականները պետք է թույլ չտային ցեղասպանությունից փրկված արևմտահայերի վերադարձն իրենց տներ (նրանք արգելել էին նաև կոտորածներից փրկված հույների ներգաղթը՝ այդպիսով քրիստոնյա ազգաբնակչությանը դարձնելով ոչ թե ազգային, այլ կրոնական փոքրամասնություն): Վանարյանն այս առիթով գրում էր. «Համաժողովին՝ «Արևելեան նահանգներու մէջ հայ չկայ» ըսել կարենալու համար Միլին ոչ միայն չգոհացաւ բազմաթիւ քիւրտ աշիրէթներ բերել-բնակեցնելով հայոց կալուածներուն մէջ, ոչ միայն զանոնք զինեց ոտից ցգլովիս» և պաշարեց ամբողջ սահմանագլուխը, այլև փորձեց Հայաստանի սահմաններէն ներս ալ դիւային խաղ մը խաղալ, ոտքի հանել թաթարները Հայաստանի կառավարութեան դէմ, որպէս զի ան հազիւ ժամանակ ունենայ իր ներքին խռովութիւններով զբաղելու և անգամ մըն ալ չյանդգնի»³⁵: Միլին մի կողմից՝ անհնարին էր դարձնում հարյուր-հազարավոր արևմտահայերի ներգաղթը հունի մէջ դնելու Հայաստանի Առաջին հանրապետության կառավարության ջանքերը, մյուս կողմից՝ խափանում էր Մուրդուսի զինադադարից հետո իրենց հայրենի բնակավայրեր վերադարձած հայության բնականոն կյանքը՝ շոտով անգամ օրենքների միջոցով նրանց հեռացնելով սեփական հայրենիքից³⁶: «Հայ տարրին ստեղծագործական կարողութիւնը մոլեգին ատելութիւն մը կ'արթնցնէ Միլիին քինախնդիր ուղեղներուն մէջ: Անոնք իրենց աչքովն իսկ տեսան, թէ ինչպէս հատ ու կտոր հայ բեկորները քանի մը ամիսներու ընթացքին յաջողեցան նորէն արծարծել մարած ու քանդուած ճախներու մէջ ստեղծագործութեան ու վերաշինման կայծերը: Հապա ի՞նչ պիտի ըլլար, եթէ Կովկաս ապաստանած փախստականութիւնն ալ վերադառնար ու հաստատուէր իր բոյնին մէջ Վան, Կարին, թէ այլուր»³⁷, գրում էր Արտաշես Վանարյանը:

«Ճակատամարտ» օրաթերթում տպագրված թղթակցություններում, լուրերում և հայտարարություններում պարզորոշ երևում էին հայկական և թուրքական տեղեկատվական աղբյուրների ու հաղորդած տեղեկատվության կամ վերլուծությունների հակասություններն ու իրարամերժությունը: Հայկական հարցի վերաբերյալ լրիվ հակասող էին երկու կողմի տեսակետներն ու ասածները: Օրինակ, ի տարբերություն Ա. Վանարյանի վերոհիշյալ վերլուծական տեսակետների, Մուստաֆա Քեմալն իր հայտարարություններում և ելույթնե-

³⁵ Ճակատամարտ 1919, N 287:

³⁶ Ճակատամարտ 1919, N 287:

³⁷ Ճակատամարտ 1919, N 287:

րում առաջ էր տանում թուրքական այն տեսակետը, որ հայերն ապստամբել էին Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, դավաճանել էին պետությանը՝ անցնելով հակառակորդ Ռուսաստանի կողմը, ուստի տեղահանվել էին իրենց բնակավայրերից, որ նաև ռազմական գործողությունների թատերաբեմից հեռու մնային: Օրաթերթում բազմաթիվ են Աթաթուրքի կողմից ասված նման հայտարարությունները: Դրանցից մեկում նա, կեղծելով իրականությունը, նշում էր, թե իբրև Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում բնակվող թուրքերին և մյուս իսլամադավաններին հալածում էին, իսկ Թուրքիայում իրենք հայերին ու բոլոր քրիստոնյաներին ամեն կարգի օգնություն էին ցույց տալիս. «Այնպես որ այն գործվալից ընթացքին առջև խելահաս հայերը կը զոջան, որ տեղահանութեան պատճառ եղող ապստամբութիւնը առաջ բերած են»³⁸:

Քեմալականները Սեբաստիայի համաժողովում ներկայացրած իրենց նախնական ծրագրում նշում էին, որ պայքարելու են հույների և հայերի սկսած անջատողական ձեռնարկներից իրենց «հայրենիքի» պատիվը պաշտպանելու համար³⁹: Մուստաֆա Քեմալն իր ճառի մեջ մասնավորապես Հայկական հարցի դեմ պայքարն էր կարևորում. «Արևելքի մէջ հայերն սկսան պատրաստուիլ մինչև Ալիս տարածվելու և իրենց ջարդի քաղաքականութեան, որ այժմէն մինչև մեր սահմանները եկած հասած են... Արևելքի մէջ սահմանի մեր սգաւոր նահանգները, որոնք պատերազմին ամեն տեսակ չարիքներն ու վիշտերը կրած և մանաւանդ հայոց վայրագութեանց և զոյւումներուն ասպարէզ եղած են, ազգային պատիւը փրկելու համար իրաւանց պաշտպան միութիւններ կազմեցին: Նոյնը ըրաւ Տիարպէքիր, որ արևելքէն ու հարաւէն վտանգ զգացած էր»⁴⁰:

Հայկական հարցը և քեմալականների ծրագրերն ու ձեռնարկները «Ճակատամարտ» օրաթերթի հոդվածների ու վերլուծականների կիզակետում

«Ճակատամարտ» օրաթերթի՝ 1920 թվականի հրապարակումների մեջ ավելի շատ են Միլլի շարժման և թուրքական կառավարող շրջանակների և հակամիլլի ուժերի հարաբերություններին, Փարիզի համաժողովում Թուրքիայի բռնելիք դիրքին, Թուրքիայի Ազգային ուխտին, Վուդրո Վիլսոնի Իրա-

³⁸ Ճակատամարտ 1919, N 323 (Մուստաֆա Քեմալի յայտարարութիւնը. հայերու ապստամբութեան հին հանկերգը):

³⁹ Ճակատամարտ 1919, N 277 (Մուստաֆա Քեմալի ճառը հայերու մասին):

⁴⁰ Ճակատամարտ 1919, N 277:

Միլի Շարժումը «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում (1919–1920 թթ.)

վարար վճռին վերաբերող վերլուծությունները, թարգմանական հոդվածներն ու լուրերը: Երբ Համաձայնական ուժերը մի պահ ցանկանում էին Կ.Պոլիսը դուրս բերել թուրքական վերահսկողությունից, Մուստաֆա Քեմալն իր զորքերը Սվազից տեղափոխում է Էնկյուրի, որտեղից երկաթգծով հեշտանում էր նրա անմիջական կապը մայրաքաղաքի հետ: «Դաշնակիցներու՝ թուրքերը Պոլսէն հեռացնելու ենթադրեալ որոշումը պատճառ եղած է, որ միլիճիները կասկածոտ ըլլան հանդէպ դաշնակիցներու և կառավարութեան: Մուսթաֆա Քեմալ, Էնկիւրիի երեւելիներու առջև բռնուն ճառախօսութիւն մը ընելով, վերստին յիշած է Ուիլսոնի 14 կէտերը և բողոքած է՝ ըսելով, որ իրենց շարժումը երբեք չպիտի ընդունի Թուրքիոյ բաժանումը և ստրկացումը: Քեմալ փաշա դեռ կը շարունակէ պաշտպանել Թուրքիան դաշնակիցներու այն ամբաստանութիւններուն դէմ, թէ թուրք կառավարութիւնը ոչ մահմետական փոքրամասնութիւններու դէմ բռնակալօրէն վարուած է և թէ ան չունի կառավարելու յատկութիւնը»⁴¹, կարդում ենք օրաթերթում «Մորնինգ փոստ» պարբերականի հունվարի 12-ի համարից թարգմանաբար արտատպված վերլուծական հոդվածում: Թղթակիցը նաև գրում էր, թե այս ապստամբական քայլով Քեմալը հասկացնում էր, որ Միլին կառավարությանը կաջակցել կամ կմիանար միայն այն դեպքում, եթե հաշտության պայմանները գոհացնեին նրանց, հակառակ դեպքում՝ քեմալականները պատերազմելու էին⁴²: Իր պահանջներն առաջ տանելու նպատակով Քեմալն Էնկյուրիում ստեղծում է սեփական կառավարություն՝ հրահանգելով իրեն հավատարիմ բոլոր ուժերին և անձանց, հարաբերությունները խզել Կ.Պոլսում տեղակայված երկրի օրինական իշխանությունների հետ⁴³: Այս ամենը, «Ճակատամարտի» համոզմամբ, լուրջ սպառնալիքներ էր պարունակում հայերի և մյուս քրիստոնյաների կյանքի համար. «Հայ և յոյն բնակչութիւններուն կեանքը խաղալիք դարձած է»⁴⁴: «Ընթացիկ կյանք» բաժնի լուրերից մեկում ընթերցողները շուտով տեղեկանում էին, որ Միլի շարժումն արագ քայլերով առաջ գնալով, պարտադրում էր իր կամքը Թուրքիայի կառավարող շրջանակներին՝ փոփոխություններ կատարելով նախարարների պալատում: «Միլին յաղթանակեց և յաջողեցաւ դաիլիճէն դուրս նետել տալ իր չուզած նախարարները... Միլի խմբակը կը պահանջէր

⁴¹ Ճակատամարտ 1920, N 367 (Մուստաֆա Քեմալ կը շարունակէ իր սպառնալիքները):

⁴² Ճակատամարտ 1920, N 367:

⁴³ Ճակատամարտ 1920, N 451 (Մուստաֆա Քեմալի դաիլիճը):

⁴⁴ Ճակատամարտ 1920, N 451:

ներքին, արտաքին գործերու և դատական նախարարներու հրաժարումը»⁴⁵, գրում էր պարբերականը՝ ավելացնելով, թե միլիական «Հայրենիքի փրկության» խմբակը վարչապետին ներկայացրած վերջնագրով հասկացրել էր, որ իրենց պահանջը մերժելու պարագայում՝ Միլին «դահլիճին վստահության քուէ»⁴⁶ չէր տալու: Թերթի հրապարակումները վկայում էին, որ միլիականների բոլոր պահանջները բավարարվել էին, իսկ նորընտիր պատգամավոր Մուստաֆա Քեմալին⁴⁷ էլ ծափերով էին դիմավորել Թուրքիայի երեսփոխանական ժողովում⁴⁸: Այդտեղ քեմալական պարագլուխներից երեսփոխան ընտրված Ռեուֆ բեյն իր ողջույնի խոսքում ասում էր, որ իրենց շարժումն «ոչ մէկ արտաքին ուժի դրդումով չէ եղած, այլ ան Անատոլիոյ ժողովուրդին ինքնապաշտպանության ծայնն է»⁴⁹ եղել: Շերիֆ բեյն էլ վերահաստատում էր համաթրքության իրենց ծրագիրը, որը ներառում էր Օսմանյան կայսրության նախկին տարածքները և որոնցից ոչինչ չէին պատրաստվում զիջել որևէ միջազգային ճնշման ներքո կամ որևէ միջազգային համաձայնագրով ու փաստաթղթով:⁵⁰ Վկայակոչենք նրա ելույթից այս հատվածը. «Իզմիրը թուրք է և թուրք պիտի մնայ... Պատերազմը կը շարունակուի, իսկ մեր երկիրը ժառանգի նման չկրնար բաժնուիլ: Անատոլիոյ մէկ է և մէկ պիտի մնայ»⁵¹: Այսինքն՝ իրենք հայերին չէին պատրաստվում տալ Արևմտյան Հայաստանը: «Ճակատամարտը» նաև հստակ մատնանշում էր, որ այս մոտեցումներն ամրագրված էին քեմալականների մշակած ու խորհրդարանի կողմից հաստատված Թուրքիայի «Ազգային ուխտ» փաստաթղթի մեջ: Խմբագրակազմն արտառոց էր համարում այդտեղ ներկայացված պահանջները⁵²: Այնինչ Մուստաֆա Քեմալը վաղուց՝ դեռևս 1907 թվականին էր գծագրել այդ համաթորանական պետության քարտեզը, ինչի մասին հետագայում վկայել էր նրա մտերիմ ընկերներից Ա.Ֆ. Ջեքետյը⁵³: Սկրի պայմանագրի մշակման և բանակցային փուլում Մուստաֆա Քեմալը հանդիպումների ընթացքում «պնդում էր, որ Թուր-

⁴⁵ Ճակատամարտ 1920, N 376 (Միլին կը կյաղթանակէ):

⁴⁶ Ճակատամարտ 1920, N 376:

⁴⁷ Ճակատամարտ 1920, N 376:

⁴⁸ Ճակատամարտ 1920, N 376 (Մուստաֆա Քեմալ ծափերով երեսփոխան կը հռչակուի):

⁴⁹ Ճակատամարտ 1920, N 376:

⁵⁰ Ճակատամարտ 1920, N 376:

⁵¹ Ճակատամարտ 1920, N 376:

⁵² Ճակատամարտ 1920, N 381 (Ազգային ուխտին ծրագիրը ինչեր կերագէ):

⁵³ Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 2018, 28:

Միլի Շարժումը «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում (1919–1920 թթ.)

քիայի սահմաններում գոյություն չեն ունեցել ո՛չ Արևմտյան Հայաստան, ո՛չ էլ Հայկական հարց»⁵⁴:

Եթե Փարիզի համաժողովի գործունեության առաջին փուլում և Միլի շարժման ձևավորման սկզբնական շրջանում Մուստաֆա Քեմալը հանդես չէր գալիս ծավալապաշտական հայտարարություններով, բավարարվում էր Առաջին աշխարհամարտից հետո գրանցված սահմանային իրողություններով, ինչի մասին կարդում ենք օրաթերթի էջերում, որ 1919 թվականի «յունիսին արևելեան նահանգներու համաժողովը գումարուեցաւ Էրզրումի մէջ... և երդում ըրաւ զինադադարի կնքման պահուն գոյութիւն ունեցող սահմանին մէջ հաշտութիւն մը կնքելու համար»⁵⁵, ապա իշխանության գալու շեմին նա գործում էր հանուն համաթուրքական հզոր պետություն կերտելու ծրագրի իրականացման⁵⁶: «Ճակատամարտի» էջերում Քեմալի այդ նպատակներին էր անդրադարձել Տիգրան Զավենը: Վերլուծական հոդվածում նա փաստում էր, որ Միլի շարժումը «թրքական աշխարհին և թրքական ազգայնութեան զարթոնին»⁵⁷ արտահայտությունն էր: Ահա թե հոդվածագիրն ինչպես էր հասկացել այդ շարժման առաջնահերթությունները. «Մուսթաֆա Քեմալները կը ջանան փչող Օսմանեան կայսրութեան բեկորներուն վրայ բարձրացնել թրքական կայսրութիւն մը... Թուրքիոյ մասնակցութիւնը պատերազմին ուրիշ նպատակ չունէր, եթէ ոչ ազատագրել Կովկասի թրքութիւնը և միացնել զայն իրեն: Թուրք ժողովուրդը կը ձգտի իր միութեան... Թուրք վարիչները մինչև հիմա ազգային, տեղական պայքարին տուին անլուր բարբարոսութեան մը ձևերը: Կուի այս վայրագութենէն իսկ պէտք է հետևցնել, թէ որքան ուժգնօրէն կը ձգտին անոնք իրենց համաթրքական ու համիսլամական իտէալի իրագործման: Որովհետև հայ ժողովուրդի ազգային միութեան գործը կը խանգարէ թուրք վարիչներու երազը, անոնք վճռեցին բնաջնջել հայութիւնը: Ու կշարունակեն երթալ նոյն ճամփով: Հակառակ պարագային, ի՞նչպէս բացատրել Միլի շարժման ղեկավարներու անհաշտ վերաբերմունքը դէպի մեր ինքնորոշման իրաւունքը: Ի՞նչպէս բացատրել այն ճիգերը, զոր գործ կը դնէ Ատրբէյջանը, տիրանալու հրով ու սրով, հայկական այն հողամասերուն, որոնք կա-

⁵⁴ Հայոց պատմություն 2010, 152:

⁵⁵ Ճակատամարտ 1919, N 275 (Միլի շարժումին նպատակը եւ Հայաստանը): Տե՛ս նաև Ճակատամարտ 1919, N 287 (Ի՞նչ ազդեցութիւն գործեց Միլիին Հայաստանի եւ Հունաստանի վրայ):

⁵⁶ Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն 2018, 24, 28:

⁵⁷ Ճակատամարտ 1920, N 380 (Պատմութիւնը չափտի ներէ):

Հովսեփյան Մ.

մուրջ կը կազմեն իր և Թուրքիոյ միջև»⁵⁸: Տիգրան Զավենի այս խոսքերն առավել քան արդիական են: Այսօր Թուրքիայի Հանրապետությունը շարունակում է նախորդ վարչակարգերի համաթուրքական ծրագրի իրագործման քաղաքականությունը՝ ձգտելով Հայկական հարցը ու հայոց պահանջատիրության խնդիրը մեջտեղից հանել: Թեև այդ երկրի նախագահ Ռեջեփ Թայիպ Էրդողանն ամեն կերպ փորձում է ստվերել Աթաթուրքի ձեռքբերումներն իբրև այդ ծրագրի նախակարապետի, սակայն հենվում է նրա մշակած սկզբունքների վրա:

Թուրքիայի ներքին ու արտաքին կյանքում Մուստաֆա Քեմալի և նրա ստեղծած Միլլի շարժման խաղացած դերն անուրանալի և բացառիկ է: «Ճակատամարտի» աշխատակից Ա.Վանարյանը դեռևս 1919 թվականին գրում էր, որ այդ կազմակերպված ուժը հարգանք էր ներշնչել իր նկատմամբ արտաքին աշխարհի հզոր տերություններին⁵⁹: Հայերը, սակայն, քեմալականների գործողությունների հետևանքով ենթարկվեցին կոտորածների ու հիմնականում վտարվեցին բնօրրան հայրենիքից կամ մնացին այնտեղ՝ ստիպված դառնալով մահմեդական քուրդ կամ թուրք: Մուստաֆա Քեմալն ի սկզբանե պատերազմ էր հայտարարել հայությանը և Հայաստանին, քանի որ հայ ժողովուրդն ու պետականություն ունենալու նրա ցանկությունը վտանգում էին Թուրքիա պետության տարածքային ամբողջականությանը: Չէ՞ որ Առաջին աշխարհամարտից հետո այդ պետության սահմանները հիմնականում ընդգրկում էին դարեր առաջ հայերից խլված հողատարածքները, որոնք վերջնականապես հայաթափվեցին հենց Աթաթուրք անվանված Մուստաֆա Քեմալի վարած քաղաքականության հետևանքով: Նա իրոք թուրքերի հայրն էր, որն իր զավակների համար ստեղծեց բնակավայր՝ հայերի հողերի վրա, հայրենիք՝ հայերի բռնազավթված հայրենիքի հաշվին և բարեկեցիկ կյանք՝ արևմտահայերից խլված ու յուրացված հարստության և ունեցվածքի հիման վրա: Ժողովրդավարական արժեքների տեսանկյունից, սակայն, Աթաթուրքը հանցագործ հայր էր, որի հանցանքների թվարկումն ի չիք է դարձնում թուրքերի համար նրա ստեղծած բարիքներն ու կեղծ արժեքները: Նա անգամ իր՝ իշխանության գալուց առաջ է խեղաթյուրել թուրքերի պատմությունը՝ Սեբաստիայի համաժողովում հայերին համարելով թուրքերին ջարդող ու երկրի դավաճան, մոռանալով, որ Թուրքիան հայերի հայրենիքը չէր, որ թուրքերը հարյուրավոր տարի-

⁵⁸ Ճակատամարտ 1920, N 380:

⁵⁹ Ճակատամարտ 1919, N 287 (Ի՞նչ ազդեցություն գործեց Միլլին Հայաստանի եւ Յունաստանի վրայ):

Միլի Շարժումը «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում (1919–1920 թթ.)

ներ առաջ գրավել էին հայոց հայրենի երկիրը և հայերին դարձրել էին իրենց ենթակա: Հայկական հարցի լուծման բանալին դեռևս 1920 թվականին տվել էր հասարակական գործիչ, լրագրող Տիգրան Զավենը «Ճակատամարտի» էջերում: Նրա համոզմամբ՝ հայության ազատագրական պայքարին խանգարել էր ոչ իրատեսական վերլուծություններ ու դրանցից բխող հետևություններ անելը. «Մեր դժբախտության աղբիւրը պետք է փնտռել կարգ մը պատրանքներու մէջ: Շատեր այն համոզումն ունէին, թէ մենք մեր ազատագրութիւնը պիտի ստանայինք «ազատատենչ» պետութիւններէն, իբրև վարձատրութիւն մեր ըրած հսկայական զոհողութիւններուն, իբրև արդար հատուցում մը մեր դարաւոր մարտիրոսագրութեան: Անոնք կ'անգիտանային, որ պետութիւնները կ'երկրպագեն մէկ կողքի մը՝ Շահին»⁶⁰: Հայ քաղաքական գործիչների մեծամասնությունն, ըստ հոդվածագրի, իրենց պատրանքներով և վարած վերացական քաղաքականության մղումով սպասում էին, որ Անտանտի պետությունները հայությանը նվիրելու էին Միացյալ ու անկախ Հայաստան⁶¹: Նրանք Հայկական հարցը բաժանել էին երկու մասի՝ արևելահայ և արևմտահայ դատերի, այնինչ դա ավելորդ էր, եթե մեկ պետություն ստեղծելու հարցն էր քննարկվում միջազգային ատյաններում՝ այն պարագայում, երբ հայ պետական ու հասարակական գործիչներից շատերը կատարված իրողություններից ավելի մեծ արժեք էին տալիս դիվանագիտական խաղերին⁶²: Տիգրան Զավենի և «Ճակատամարտի» մոտեցումն այն էր, որ հայ քաղաքական կյանքում որոշումներ կայացնողները պետք է իրատես լինեին, առկա աշխարհաքաղաքական ու տարածաշրջանային հանգամանքները չվերլուծեին ռոմանտիզմի դիրքերից ելնելով, այլ համադրեին տվյալ ժամանակահատվածում դիվանագիտական դաշտում առկա օբյեկտիվ իրողություններն ու բոլոր ներգրավյալ կողմերի շահերը՝ առաջ տանելով Հայկական հարցը և կարևորելով համահայկական շահերի միասնությունը և գործակցությունը: Ահա թե ինչ էր գրում այս կապակցությամբ «Ճակատամարտը». «Մեր ժողովուրդը կը հառաչէ այն սրբազան միութեան ետեւէն, զոր կը ծնի ամէն ժողովուրդ, երբ կը տեսնէ իր գոյութիւնն ու ազատութիւնը իրական վտանգի տակ: Մեր պատմութիւնը չափի ներէ մեր այն բոլոր առաջարկներուն, որոնք չեն դիպացներ, չեն փութացներ արդէն ուշացած համագործակցութիւնը»⁶³: Կարծես մեր օրերի համար են

⁶⁰ Ճակատամարտ 1920, N 380 (Պատմութիւնը չափի ներէ):

⁶¹ Ճակատամարտ 1920, N 380:

⁶² Ճակատամարտ 1920, N 380:

⁶³ Ճակատամարտ 1920, N 380:

Հովսեփյան Մ.

ասված այս խոսքերը: Չէ՞ որ առ այսօր հայությունն անցյալի սխալների վրա չի կարողանում համապատասխան հետևություններ անել ներկայի ու ապագայի համար՝ անհատական կամ խմբային շահը գերադասելով պետականամետ մտածողությունից ու պետական շահից: Այս առումով նույնիսկ կարելի է ասքի առաջ ունենալ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի օրինակը, որը կարողացավ դրանք իրար չհակադրել ու կերտել միասնական թուրքական պետություն:

Եզրակացություն

«Ճակատամարտ» օրաթերթում կան բազմաթիվ հոդվածներ, այդ թվում՝ օտարալեզու մամուլից թարգմանված վերլուծականներ ու լուրեր, որոնցում խմբագրակազմն ընթերցողներին ներկայացրել է Միլլի շարժման առաջացման պատճառներն ու էությունը, Մուստաֆա Քեմալի գլխավորությամբ Թուրքիայի պետականության պահպանման համար ձեռնարկված քայլերը: Սկզբնապես պարբերականը չի կռահել քեմալականների ծրագրերը, բայց արդեն 1919 թվականի կեսերից հասկացել է, որ Միլլի շարժումը փրկելու է Թուրքիային մասնատումից՝ ի հաշիվ Հայկական հարցի:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գալոյան Գ. 1999, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, «Գիտություն», 540 էջ:

Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն, 2018, Երևան, «ՎՄՎ-պրինտ», 362 էջ:

Հայոց պատմություն, 2010, հ. 4, գիրք 1, Երևան, «Զանգակ-97», 799 էջ:

Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1919, N 271, N 274, N 275, N 276, N 277, N 278, N 279, N 287, N 321, N 323, 1920, N 367, N 376, N 380, N 381, N 451:

http://www.armeniansgenocide-am.armin.am/am/Encyclopedia_Of_armenian_genocide_qemalakan_sharjum

ДВИЖЕНИЕ МИЛЛИ НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ

«ЧАКАТАМАРТ»

ОВСЕПЯН М.

Резюме

Ключевые слова: движение Милли, война, Первая республика Армения, граница, переговоры, конфликт, Мустафа Кемаль.

Միլլի Շարժումը «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում (1919-1920 թթ.)

Огромное число публикаций на страницах газеты «Чакатамарт», в том числе переизданных из иностранной периодики, посвящено вопросу возникновения движения Милли и предпринятым, во главе с Мустафой Кемалем, действиям по сохранению турецкой государственности. Вначале редакция газеты не вникала в суть программ кемалистов, но уже начиная с середины 1919-го года стало очевидным, что движение Милли преследует цель спасения Турции от сепарации за счёт Армянского вопроса.

MILLI MOVEMENT ON THE PAGES OF “CHAKATAMART” DAILY

HOVSEPYAN M.

Summary

Key words: Milli movement, war, the First Republic of Armenia, border, negotiations, conflict, Mustafa Kemal.

Numerous articles published in “Chakatamart” daily, including analytical ones and news translated from foreign languages, are devoted to the question of the essence of the Milli movement, as well as the steps taken under the guidance of Mustafa Kemal in order to preserve the Turkish statehood. At the very start, the editorial board of the periodical didn't give thought to the plans of the kemalists, but already in the middle of 1919 it realized that the Milli movement was meant to save Turkey from separation at the expense of the Armenian question.